शास्त्री प्रथमखण्डस्य कृते (साहित्यम्)

ध्वनिकारोक्त काव्यलक्षणम् साहित्यदर्पणकार मतेन खण्डनम्।

'काव्यस्य आत्मा ध्वनिः' इति ध्वनिकारस्य (आनन्दवर्द्धनस्य) काव्य लक्षणम्। अत्र पृच्छ्यते – तत्किं वस्तु, अलंकार, रसादि लक्षणः त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा उत रसादि रूप मात्रो वा? न आद्यः – प्रहेलिकादौ ('तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः॥') इत्यत्र किञ्चिद् पूर्ण जल कुम्भस्य वस्तुनो ध्वन्यमानत्वेऽपि एव विकल्पत्वा अकाव्येऽपि काव्यत्व प्रसक्त्याऽति व्याप्तिः स्यात्। द्वितीयश्चेद् ओमिति ब्रूमः। ननु यदि रसादि रूप मात्रो ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा – 'अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि। मा पहिअ रत्तिअन्धिअ सेज्जाए मह णिमज्जहिसि॥' इत्यादौ वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहारः इति चेत् न। अत्रापि आगन्तुके पर पुरुषे रत्यैर्यभावात् शृंगाररसाभासं स्यैवेति न काव्यत्व हानिः। अन्यथा 'देवदत्तो ग्रामं याति' इति वाक्ये तद् भृत्यस्य तदनुसरणरूप व्यङ्ग्यः अवगते रपि काव्यत्वं स्यात् अस्त्वेति चेत न। रसवत् एव काव्यत्व अङ्गीकारात्, न तु केवलं व्यङ्ग्यावगतिः काव्यत्व प्रयोजकेति।

स एव काव्यस्यात्मा, इत्यत्र अग्निपुराणमपि प्रमाणम् – 'वाग्वैदग्ध्य प्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्' इति। व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तम् – काव्यस्यात्मनि सङ्गिनी रसादि रूपे न कस्यचिद् विमतिः। इति।

ननु रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारे प्रबन्धान्तर्वर्तिना केषाञ्चित् नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यात् इति चेत् न रसवत् पद्यान्तर्गत नीरसपद्यानामपि पद्य रसेन प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीकारादिति।

यत्तु नीरसेषु अपि वाक्येषु गुणाभिव्यञ्जक वर्ण सद्भावात् दोषाभावात् अलंकार सद्भावात् च काव्यं व्यवहारः, तत् रसादिमत् काव्यबन्ध साम्यात् गौण एव। यच्च वामनेन उक्तम् 'रीतिः आत्मा काव्यस्य' इति तन्न। रीतेः सङ्घटना विशेषत्वात् सङ्घटनायाश्च अवयव संस्थान रूपत्वात् आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात्। यच्च ध्वनिकारेणोक्तम् – योऽर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः। वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ॥ इति अत्र वाच्यात्मत्वम् इति कथने 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' इति स्ववचन विरोधात् एव अपास्तम्।

परन्तु तत्तु नाऽऽवेन वाच्यात्मत्वं व्यवस्थाप्यते किन्तु काव्यस्य भेदमेवाभिधीयते। तेन यः प्रतीयमानो भेदः स काव्यात्मत्वेन प्रसिद्धो ध्वनि रूप इति न स्ववचन विरोध इति बोध्यमेतदिव।

उपेन्द्र झा
सहा०अ० [signature]
रा०उ०[illegible] [illegible]
[illegible], [illegible]

शास्त्रि तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

भग्नप्रक्रम दोषस्य स्वरूपं सोदाहरणसहितम् वर्णनम्

भग्नः प्रक्रमता – भग्नः = विच्छिन्नः प्रक्रमः (प्रस्तावः, उपक्रमः) यत्र वाक्ये तस्य भावः, सा भग्नप्रक्रमता। एकत्र 'येन रूपेण उपक्रमः तेन तेन एव उपसंहारः' इति नियमस्य भङ्गो भग्नप्रक्रमत्वमिति। अयमेव दोषः प्रक्रम भङ्ग इति नाम्ना व्यपदिश्यते। भग्नप्रक्रमत्वं च प्रकृति पर्याय आदि विषयतया अनेकधा। तत्र धातुरूप प्रकृतेर्भग्न प्रक्रमत्वं यथा —

'एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः रावणः प्रत्यभाषत।'

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितम्। तेन रावणः प्रत्युवोचत इति पाठो युक्तः। एवं सति न कश्चित् पदतो दोषः। तस्य उद्देश्य प्रति निर्देश्य व्यतिरिक्त विमर्शनात्। यथा —

'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता॥'

उद्गमे हि यदि पदार्थरूपेण = ताम्रशब्देन, स एव ताम्ररूप पदार्थः प्रतिपाद्यते तदा अस्तेऽपि ~~स~~ प्रतिपाद्यमानः प्रतीतिम् = एकरूपताम् स्थापयति = निर्वहति।

एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः रावणः प्रत्यवोचत इत्येव तु वचन प्रतिवचनयोः उद्देश्य प्रति निर्देशत्वम्। प्रातिपदिकात्मक सर्व-नाम प्रकृतेः भग्नप्रक्रमत्वं यथा —

'ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः॥'

अत्र अस्मै इत्यनेन प्रक्रान्तस्य तेनैव सर्वनाम्नाम् अतद् शङ्कराय वा परामर्शो युक्तो न तु तद्विसृष्टाः इत्यत्र पठितेन तच्छब्देन।

पर्यायस्य भग्नप्रक्रमत्वं यथा —

'उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्।'

अत्र मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतम् इति युक्तः पाठः।

प्रत्ययस्य प्रत्ययभेदेन भग्न प्रक्रमत्वं यथा —

'यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः॥'

अत्र तुमुन प्रत्ययस्य लिप्सया इति स्थाने प्रत्ययस्य उपादानात् प्रत्यय भेदेन भग्नप्रक्रमत्वम्। अतः 'सुखलिप्सया' इत्यस्य स्थाने 'सुखमीहितुं वा' इति वक्तुम् उचितम्। एवं कारक उपसर्ग वचनादिषु अपि ज्ञेयम्। इत्यलम्।

उपेन्द्र झा 7/6/21
सहा० प्रो० साहित्य
श्री उ० सं० महावि
कुरसेला, कटिहार

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥
इति पद्ये व्यङ्ग्यार्थं प्रदर्शनम् ।

विश्वनाथेन स्व साहित्य दर्पणस्य चतुर्थ परिच्छेदे अर्थान्तर सङ्क्रमित वाच्यस्य ध्वनेः वाक्यगतत्वेन उदाहृतं पद्यमिदम् । विद्वत् सभां गच्छन्तं प्रति कश्चित् आप्तस्य उक्तिरियम् । 'त्वं' इति अध्याहार्यम् । योऽत्र विदुषाम् = अध्यात्मपारंगतानाम्, समवायः = एकत्रावस्थानापन्नः समुदायः, तिष्ठति, तत् = तस्मात् कारणात्, आत्मीयाम् = स्वकीयाम् मतिम् आस्थाय = अवलम्ब्य, अत्र सभायाम् स्थितिं = सावधान स्थितिम्, विधेहि = कुरु । इति व्याख्या उपदेशार्थम्, अस्मि (अहम्) आप्तोऽहम् । वच्मि = उपदि-शामीत्यर्थः ।

अत्र पाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव त्वमो प्रतिपाद्यते त्वामिति पुनर्वचनम् अन्यव्यावृत्ति विशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति त्वां वच्मि यत्त्वं नानुभवी न च विशेषज्ञः । अत एवोपदेशार्होऽसि, इत्यादयो भावा लक्ष्यन्ते । तेन त्वया मम वचनं अवश्यमेव पालनीयम् इति व्यज्यते । एवं वच्मि इत्यनेनैव कर्तरि लब्धे 'अस्मि' इति पुनर्वचनेन आप्तो हितं चिन्तकश्चाहमिति लक्ष्यते । तथा विदुषां समवाय इत्यनेनैव वस्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः 'वच्मि' इति वचनम् उपदिशामीति वचन विशेषं रूपमर्थं लक्षयति ।

एतानि त्वामस्मि वच्मि इति प्रोक्तपदानि स्वातिशयम् 'त्वत्पदार्थस्य वादजन्यादि प्रसक्तम्', मत्पदार्थस्य अत्यन्त हितसाधनत्वम्, वच्मि इत्यस्य च वचनीयस्य अलङ्घनीयत्वम्, इत्येतान् अर्थान् व्यञ्जयन्ति एवं विकल्पपक्षेऽपि विदुषाम् इति, आत्ममतेः सार्व-कालिकत्वेऽपि आत्मीयाम्' इति च यथाक्रमं सर्वशास्त्रं विशारदत्वेन प्रमाणपरतन्त्रत्वं तथा च परिपालनम् । एतेन मम वचनं सर्वाऽत्यन्तं हितम्, तदवश्यमेव कर्तव्यम्, अन्यथाऽऽचरणे उपहस-नीयत्वमिति व्यङ्ग्यार्थं इतिभावः ।

उपेन्द्र झा
9/6/21
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
फुलकैला, दरभंगा